

MONOGRAFIES I RECERQUES

Entre el nou dogma i la llibertat de pensar. Ideologia i bases filosòfiques del primer lliurepensament català (1868-1874)¹

Albert Palà Moncusí
HISTORIADOR

Introducció

El lliurepensament és un dels moviments més importants i desconeguts de l'Europa occidental de finals del XIX². Sobta constatar que,

¹ Aquest article ha estat escrit gràcies a una beca FPU del Ministeri d'Educació, Cultura i Esports (ref. AP.2002-1783) i a una estada breu a París finançada pel mateix ministeri.

² El desconeixement és força general, encara que hi ha excepcions. Per França comptem amb la monumental obra de Jacqueline Lalouette: J. LALOUETTE, *La libre pensée en France, 1848-1940*, París, Albin Michel, 1997; per Itàlia, tenim els estudis de Guido Verucci (G.VERUCCI, *L'Italia laica prima e dopo l'unità, 1848-1876: anticlericalismo, libero pensiero e ateismo nella società italiana*, Roma-Bari, Laterza, 1981, i *Cattolicesimo e laicismo nell'Italia contemporanea*, Milà, Franco Angeli, 2001) i Aldo Alessandro Mola (A.A. MOLA, «El librepensamiento en Italia entre liberalismo y anticlericalismo», a P. ÁLVAREZ LÁZARO (coord.): *Secularización y laicismo en la Europa Contemporánea*, Madrid, UPCO, 1996, p.201-264); per Bèlgica, VV.AA.: *1789-1989: 200 ans de libre pensée en Belgique*, Charleroi, Centre d'Action Laïque, 1989; per Gran Bretanya, E. ROYLE, *Radicals, Secularists and Republicans. Popular Freethought in Britain*, Manchester, Manchester University Press, 1980 i, per Espanya, P. ÁLVAREZ LÁZARO, *Masonería y librepensamiento en la*

si bé segons alguns investigadors ha estat un moviment socioreligiós de primeríssima importància a Catalunya³, cap monografia s'ha dedicat a estudiar-lo amb la profunditat necessària⁴. Es tracta, a més a més, d'un moviment amb unes directes implicacions culturals i polítiques que ajuda a explicar l'importantíssim procés de secularització vinculat a la contemporaneïtat que s'ha viscut a l'Occident europeu i que participa molt activament en la divulgació del positivisme i del darwinisme a finals del segle XIX.

És obvi, per tant, que l'estudi del lliurepensament, fins i tot en la seva etapa inicial, desborda la necessària brevetat d'aquest article. Ens limitarem, per tant, a realitzar un esbós interpretatiu de la ideologia i de les bases filosòfiques del primer lliurepensament català. Aquesta elecció temàtica obeeix a un doble motiu: el primer, perquè el Sexenni és l'etapa en la qual aquest moviment podrà expressar-se amb més dosis de llibertat i, així, presentar-se més obertament al públic. El segon, perquè el camp del discurs ideològic és un dels més importants i alhora més contradictoris del lliurepensament, ja que, almenys teòricament, ha de fer compatibles la llibertat de pensar amb el manteniment d'una certa ortodòxia cohesionadora del moviment.

De totes maneres, abans d'abordar l'anàlisi ideològica és necessari que ens aturem un moment en la composició sociològica del primer

España de la Restauración, Madrid, UPCO, 1985. Una visió comparativa de diversos països europeus i de l'articulació internacional del moviment lliurepensador a P. ÁLVAREZ LÁZARO (coord.), *Secularización y laicismo...*

³ P. SÁNCHEZ, *La maçoneria en la societat catalana del segle XX, 1900-1947*, Barcelona, Ed. 62, 1993, p.17, i M. VICENTE IZQUIERDO, *Josep Lluas i Pujals (1852-1905): La Tramontana i el lliurepensament radical català*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1999, p.63.

⁴ La contribució més extensa és la biografia del lliurepensador Josep Lluas i Pujals de Manuel Vicente Izquierdo: M. VICENTE IZQUIERDO, *Josep Lluas...* També Pere Sánchez Ferré s'ha ocupat tangencialment del lliurepensament català, sobretot pel que fa a l'estudi de les relacions d'aquest moviment amb la maçoneria: P. SÁNCHEZ FERRÉ, *La maçoneria a Catalunya, 1874, 1936*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Edicions 62, 1900, p.95-146 i P. SÁNCHEZ FERRÉ, «El lliurepensament a Catalunya, 1868-1920», a *Revista de Catalunya* núm.55, 1991. Tot i la seva antiguitat, la tesina de llicenciatura de Conrad Vilanou segueix sent enormement interessant per a l'estudi del moviment lliurepensador, sobretot pel que fa a les seves relacions amb el laïcisme escolar durant la Restauració: C. VILANOU, *Anarquismo, educación y libre pensamiento en Cataluña, 1868-1901*, Tesi de Llicenciatura inèdita, Barcelona, Dept. de Ciències Teorètiques i Històriques de l'Educació, 1978.

lliurepensament català i en la seva projecció política. Una sumària anàlisi d'aquestes dues variables ens donarà els fonaments contextuals per comprendre quina era la ideologia del lliurepensament català i com es va propagar a la Catalunya del nou-cents.

Pel que fa a la composició sociològica, l'associació lliurepensadora de Barcelona —sociològicament la més coneguda— és capaç d'unir una base militant essencialment obrera amb uns quadres dirigents en els quals el paper predominant el fan o bé joves rebels d'origen majoritàriament petitburgès —Pompeu Gener, Gaspar Sentiñon o Francesc Sunyer i Capdevila Major— o bé alguns fills de menestrals empobrits —Josep Anselm Clavé— juntament amb algun obrer —Antoni Marsal Anglora o Baldomer Lostau⁵. Les dades que tenim sobre altres associacions lliurepensadores a Catalunya —concretament a Tortosa i Tarragona— corroboren aquesta identificació amb les classes populars, ja que el lliurepensament apareix a les ciutats on la presència republicana durant el Sexenni és predominant i directament vinculat a aquest republicanisme⁶. D'aquesta manera, el lliurepensament se'ns presenta com un moviment sociològicament interclassista però clarament identificat amb les reivindicacions de les classes treballadores. Així, si bé gaudeix d'una composició social heterogènia, defensa uns principis polítics i filosòfics que són bàsicament patrimoni de l'obrerisme.

No és estrany, doncs, que el primer lliurepensament adquirit un fort compromís polític que es traduí amb la vinculació de les seves figures senyeres amb diferents partits i associacions obreres de la Catalunya del nou-cents. D'aquesta manera, el moviment lliurepensador català gaudí d'una projecció politico-social notable i alhora diversa que exemplificaren les diferents personalitats vinculades a l'internacionalisme i al republicanisme federal. Recordem, només a tall d'exemple, Francesc

⁵ Breus biografies de tots ells a M. T. MARTÍNEZ DE SAS; P. PAGÈS (coord.), *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Barcelona, Edicions UB i publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.

⁶ Per Tarragona, P. A. HERAS CABALLERO, *El Sexenio Democrático en la ciudad de Tarragona (1868-1874)*, Tesi Doctoral, Dept. Hist. Contemp. UB, 1994; per Tortosa, el predomini republicà i la mobilització anticlerical a *El Independiente* núm.9, 29-VI-1870.

Sunyer i Capdevila Major, Pompeu Gener, Antoni Marsal Anglora i Gaspar Sentiñón, tots ells amb un decisiu paper polític durant el Sexenni. No obstant això, el lliurepensament no fou plantejat com una plataforma política, sinó que, contràriament, s'estructurà estrictament com una associació amb l'única finalitat d'oposar-se a l'Església catòlica i plantejar-li reptes ideològics i morals sense pretendre mai crear un partit per defensar els seus interessos.

De fet, més que de tenir un partit, els primers lliurepensadors sí que es preocuparen —i molt— de dotar d'unes bases ideològiques sòlides i consistents el seu moviment. En aquest aspecte, positivisme, materialisme, ateisme i darwinisme van fer un paper clau en la formació d'una ideologia eclèctica que estava cridada a ser l'autèntica alternativa a la religió catòlica a finals del segle XIX.

El pes del positivisme

Mai s'insistirà prou en la influència del positivisme en el pensament científic i filosòfic de finals del segle XIX. El lliurepensament, evidentment, no podia deixar d'estar imbuït d'un fort positivisme i, així, s'autoconsiderava científic en oposició a la religió —que considerava metafísica— i, creient cegament en la ciència, realitzà amplis esforços de divulgació dels coneixements científics més avançats. Aquesta fe en el positivisme es féu explícita tant en la traducció de textos de Comte⁷ com en els textos elaborats pels mateixos lliurepensadors catalans que proclamaren obertament l'objectivitat de la ciència⁸ i l'adveniment d'un futur positiu i científic en el qual les interpretacions metafísiques de la vida quedarien superades⁹.

De fet, l'adopció del positivisme com a fonament de l'epistemologia i com a teoria de la història fou la causa de les contradiccions centrals del

⁷ A. G. FRANCO, «Sección doctrinal. El Positivismo», *La Humanidad* núm.10, 4-III-1871, p.1-2 i A. COMTE, «Sección doctrinal. El Positivismo», *La Humanidad* núm.11, 11-III-1871, p.1-2.

⁸ B. S. CANES GASULL, «Los detractores de las ciencias naturales», *La Humanidad* núm.44, 4-IX-1871, p.350-351.

⁹ Per a una interpretació positivista del desenvolupament històric, en la qual és explícita la influència de l'historiador positivista anglès Henry Thomas Buckle, A. OPISSO, «La historia positivista», *La Humanidad* núm.20, p.1-2.

moviment lliurepensador català¹⁰. Efectivament, el positivisme mostrà els límits de la llibertat de pensar en la mesura en què aquesta llibertat es veia, ja de bon principi, condicionada pel discurs científic dominant. A més a més, impregnà el lliurepensament d'un fort dogmatisme epistemològic —la veritat i la ciència existien i eren patrimoni del positivisme— incompatible *de facto* amb la llibertat de pensament i abocà els lliurepensadors a una confiança pràcticament cega i totalment ingènua en un futur positiu de la humanitat en el qual la ciència acabaria desbancant la religiositat com a forma d'explicació del món. Així doncs, l'enorme pes del positivisme fou important perquè el primer lliurepensament català fos un moviment força homogeni —sobretot si el comparem amb els seus homòlegs europeus— que, en realitat, limitava la llibertat de pensar que pretenia defensar.

Del positivisme a l'ateisme i el materialisme: la influència de l'esquerra hegeliana

L'enorme pes del positivisme es traduí, a la pràctica, en una hegemonia pràcticament incontestada de l'ateisme i del materialisme. En efecte, la transposició del positivisme al moviment lliurepensador —que tenia com a premissa fonamental l'oposició frontal a la religió catòlica— convertí un moviment que s'havia de caracteritzar per la llibertat de pensar en un moviment ideològicament homogeni. D'acord amb les premisses del positivisme, l'ateisme i el materialisme lliurepensadors eren objectius i, per tant, no es podien discutir.

Ara bé, l'important pes de l'ateisme i del materialisme en el lliurepensament català durant el Sexenni obeïa també a causes menys ideològiques i més pragmàtiques: el lliurepensament cercà en l'ateisme i el materialisme una forma de cohesionar el moviment i oposar-lo frontalment a l'Església catòlica. En un país fortament catòlic era necessari mantenir una oposició frontal i una ferma disciplina ideològica per evitar ser engolit per l'enemic ideològic i religiós numèricament superior i, per tant,

¹⁰ L'única aproximació a les bases filosòfiques del primer lliurepensament català, centrada sobretot en les seves teoritzacions científiques a J. MARTÍ HENNEBERG; F. PIQUÉ, «La aportación del libre pensamiento a la renovación de la ciencia española: *La Humanidad*», *Actas del III Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias*, Saragossa, Fotocopias, 1986, p. 341-354.

l'oposició radical al catolicisme era una forma de cohesionar el moviment i de mostrar la seva fortalesa de conviccions. Ara bé, si aquesta radicalització fou un mitjà d'autoidentificació i subsistència del lliurepensament, també en dificultà l'expansió ja que el féu incapaç d'articular un moviment religiosament pluralista oposat al catolicisme.

De fet, a diferència de França o d'Itàlia, ni deistes¹¹ ni espiritistes¹² entraren de manera clara en el moviment lliurepensador, almenys en la seva primera etapa. Aquesta intransigència doctrinària del primer lliurepensament català, que es traduiria en minorització social d'un moviment incapaç d'articular la dissidència religiosa a la Catalunya del nou-cents, mostra també, però, la força dels plantejaments ateus i materialistes a la Catalunya del Sexenni.

I, precisament, aquesta fortalesa de conviccions ens torna a remetre al context d'hegemonia del positivisme, que serví de camp de conreu a un ateisme militant molt influenciat per Ludwig Büchner i Jakob Molleschott, vinculats a una visió materialista i monista de l'evolucionisme que impregnà la ideologia de *La Humanidad* —periòdic lliurepensador per excel·lència de l'època i principal font de què disposem per recompondre la ideologia del lliurepensament català. Més dispersa, però també important, fou la incidència dels zoòlegs Karl Vogt i Ernest Haeckel i dels filòsofs Ludwig Feuerbach i Arthur Schopenhauer. Notem, doncs, una especial presència de filòsofs i científics alemanys i, molt en particular, de bona part de l'esquerra hegeliana —Vogt, Büchner i Feuerbach— en el lliurepensament català del Sexenni.

¹¹ La furibunda hostilitat contra el deisme és manifesta en la ressenya d'un llibre deïsta a «Bibliografia», *La Humanidad* núm.1, p.8.

¹² La discussió sobre si els espiritistes formaven part o no del lliurepensament ocupà múltiples sessions de controvèrsia, de les quals tenim notícies a *El Estado Catalán*, núm.187, 8-V-1870 i *El Estado Catalán* núm.205, 26-V-1871. En la premsa lliurepensadora, en canvi, les crítiques a l'espiritisme són absolutament ferotges: *El Libre Pensador* se'n mofa obertament considerant-los simplement estafadors (*El Libre Pensador*, núm. 9 i 10) i *La Humanidad*, després de mantenir una viva polèmica amb la *Revista Espiritista*, no dubtà a recomanar el llibre *Las locuras del espiritismo*, «versión castellana de la última edición francesa por V.F. Barcelona: Librería de D.J. Oliveres, Escudillers 57». Més notícies sobre la controvèrsia entre espiritistes i lliurepensadors durant el Sexenni a G. HORTA, *Cos i revolució. L'espiritisme català o les paradoxes de la modernitat*, Barcelona, Edicions de 1984, 2004, p.179-182.

Aquest pensament materialista alemany es difongué a Catalunya en una cronologia pràcticament idèntica a la italiana¹³ i una mica posterior a la francesa¹⁴. De totes maneres, la influència del materialisme fou molt possiblement directa, ja que Gaspar Sentiñón i Pompeu Gener —dues figures clau del primer lliurepensament català— havien entrat en contacte amb el món de la ciència a Alemanya —on havien estudiat— i, així, eren bons coneixedors tant del pensament científic com de la filosofia materialista d'aquest país. En realitat, Sentiñón i Gener foren els únics traductors de Büchner durant el Sexenni: Sentiñón traduí un opuscle del científic alemany¹⁵ i Pompeu Gener fou el traductor i comentarista dels articles de Büchner publicats a *La Humanidad* que, de fet, eren una versió una mica lliure d'un opuscle de Büchner que interpretava en clau materialista l'evolucionisme darwinia¹⁶.

De l'ateisme a l'evolucionisme: una lectura materialista del pensament de Darwin

I precisament la forta incidència de Darwin en el pensament de Büchner i, en conseqüència, en els primers lliurepensadors catalans, ens obliga a entrar en la difusió dels plantejaments del darwinisme a Catalunya, sobre la qual s'ha insistit poc i en la qual aquests lliurepensadors tingueren

¹³ G.VERUCCI, *Cattolicesimo e laicismo nell'Italia contemporanea*, Milà, Franco Angeli, 2001, p.180.

¹⁴ J LALOUILLE, «Une rencontre oubliée: la Libre Pensée et les savants matérialistes allemands (1863-1870)», *Romantisme* núm.73, 1991, p.57-67 i P. PIERRARD, *L'Église et les ouvriers en France (1840-1940)*, París, Hachette, 1984, p.216.

¹⁵ L BÜCHNER, *Ciencia y naturaleza*, Màlaga, Editores de J.G. Taboadella, 1873, citat a *La Federación* núm.192, 19-IV-1873.

¹⁶ L'opuscle traduït lliure i parcialment per Pompeu Gener era L BÜCHNER, *Conférences sur la théorie darwinienne de la transmutation des espèces et de l'apparition du monde organique. Application de cette théorie a l'homme. Ses rapports avec la doctrine du progrès et avec la philosophie matérialiste du passé et du présent*, Leipzig-París, 1869 (l'edició original en alemany és de 1868). Pompeu Gener el tradueix en forma d'articles a *La Humanidad* núm. 27-29, 31-41 i 43-48 (tots a la primera pàgina). Vista la trajectòria ideològica de Pompeu Gener, sembla que el pensament evolucionista i racista de Büchner va poder tenir una forta influència en el jove *Peius*.

un paper essencial¹⁷. De fet, la penetració del darwinisme a Catalunya es realitzà a principis dels 70 gràcies a la tasca del grup lliurepensador de *La Humanidad*, que fou l'artífex de les primeres interpretacions evolucionistes de l'existència humana i de la primera traducció completa d'un llibre de Darwin al castellà, obra del lliurepensador reusenc Joaquim Maria Bartrina¹⁸.

L'adopció primerenca del darwinisme per part del lliurepensament català obeí a la seva utilitat en la lluita contra la cosmogonia catòlica: el darwinisme era una teoria científica coherent i plausible que sancionava l'etapisme evolucionista positivista i xocava frontalment amb el creacionisme catòlic ja que plantejava lleis evolutives amb una dinàmica pròpia i alienes a la influència divina.

Ara bé, si és cert que Darwin interessava als lliurepensadors perquè plantejava un evolucionisme oposat al creacionisme, els plantejaments més metafísics de Darwin sobre l'origen de la vida —que el científic anglès associava a una forma primordial única que podria ser assimilada a un creador— no podien ser acceptats pels lliurepensadors catalans, que eren ateus convençuts. Per aquest motiu, el primer lliurepensament català difongué una visió molt particular de la teoria de Darwin, que passà, abans d'entrar a Catalunya, pel tamís del materialisme monista alemany.

Així, l'obra de Darwin entrà, per primera vegada, de la mà de Büchner que, en un opuscle traduït mitjançant articles a *La Humanidad*, analitzà la compatibilitat del darwinisme amb la filosofia materialista alemanya i criticà els postulats més metafísics del científic britànic. En aquesta direcció, la forma primordial única darwiniana —un creador— fou substituïda per la generació espontània. D'aquesta manera, Büchner no solament plantejà un evolucionisme allunyat de la influència divina, sinó també una teoria sobre l'origen de la vida que es contraposava al

¹⁷ Precisament l'única aportació monogràfica sobre el discurs científic del primer lliurepensament català és especialment coixa en l'estudi de l'entrada del darwinisme, J. MARTÍ HENNEBERG; F. PIQUÉ, «La aportación del libre pensamiento...», *art.cit.*

¹⁸ Per Joaquim Maria Bartrina, F. PELAYO, *Ciencia y creencia en España durante el siglo XIX*, Madrid, CSIC; 1999, p.141; A. ZABALESCOAGA, «El primer traductor de Charles Darwin en España», *Filología Moderna* VIII, 1968, p.269-275; D. J. O'CONNOR, «Darwinism in Joaquim Maria Bartrina (1850-1880)», *Kentucky Romance Quarterly*, 1985, p.393-404. La primera obra traduïda per Bartrina fou *El origen del hombre. La selección natural y la sexual*, 1876.

creacionisme catòlic i que justificava i demostrava «científicament» l'ateisme i el materialisme del lliurepensament català. Darwin entrà, per tant, via Büchner i impregnat de materialisme perquè els lliurepensadors volien precisament compatibilitzar l'evolucionisme darwinian amb el materialisme del lliurepensament.

D'aquesta manera, l'omnipresent influència de Büchner en el lliurepensament català es devia al fet que oferia una explicació de l'evolució humana coherent, materialista, atea, positivista i compatible amb el darwinisme que impregnava tot el pensament científic de finals del vuit-cents. Per als col·laboradors de *La Humanidad*, el materialisme darwinista no oferia solament una alternativa epistemològica al creacionisme catòlic, sinó que era la base d'una nova teoria de la història i, consegüentment, també era una arma propagandística de primera magnitud. Així doncs, la lectura materialista que es féu del pensament de Darwin en el primer lliurepensament català obeïa a la important tasca que podia fer en la justificació científica del discurs antireligiós. És obvi, per tant, que el lliurepensament català convertí la ciència en una forma de propaganda i l'utilitzà per convertir-la en sancionadora del seu anticatolicisme¹⁹.

Un procés homòleg podem veure'l a França, on la primera traducció de Darwin fou precedida d'un pròleg de Clemència Royer que donà a *L'origen de les espècies* una orientació antireligiosa que inicialment no tenia²⁰. En canvi, però, a diferència del cas francès, la lectura materialista del darwinisme efectuada pel primer lliurepensament català no fou només majoritària, sinó totalment hegemònica; fou, de fet, la base científica indiscutida i indiscutible sobre la qual se sustentà tot l'ateisme i el materialisme dels primers lliurepensadors catalans. El materialisme darwinista fou, per tant, la nova veritat revelada, el nou dogma del primer lliurepensament català.

¹⁹ Per a més referències sobre l'oposició ciència-fe en el discurs lliurepensador del vuit-cents, J. LALOUETTE, «Science et foi dans l'idéologie libre-penseuse (1866-1914)», a J. LALOUETTE, *La République Anticléricale*, París, éd. du Seuil, 2002, p.227-261; la translació d'aquest caràcter antireligiós del darwinisme al pensament anarquista a partir dels anys vuitanta del s. XIX a E. GIRÓN SIERRA, *Evolucionismo y anarquismo en España (1882-1914)*, Madrid, CSIC, 1996.

²⁰ J. LALOUETTE, «Une reencontré...», *art.cit.*, p.59 i 67.

Conclusió

Com s'ha pogut veure, en el primer lliurepensament català coexistiren una composició sociològica interclassista i una pluralitat política notable amb un dogmatisme doctrinari afavorit pel positivisme que cristal·litzà en un darwinisme llegit en clau materialista. Això es traduí, en el camp religiós, en un predomini pràcticament incontestat de l'ateisme.

De fet, però, tan interessant com constatar l'enorme pes del positivisme i del darwinisme llegit en clau materialista ha estat constatar que la particular lectura materialista de l'evolucionisme feta pel primer lliurepensament català no solament obeïa a profundes conviccions ideològiques, sinó que també buscava cohesionar i estructurar el moviment lliurepensador mitjançant la definició d'una ortodòxia sòlida i frontalment oposada al creacionisme catòlic.

El lliurepensament, per tant, trobà en l'evolucionisme materialista una nova explicació del món que li serviria per justificar el seu anticatolicisme i cohesionar la seva militància. La rigidesa d'aquesta nova ortodòxia, si bé afavorí la pervivència de petits grupuscles militants fortament cohesionats, també fou una de les claus fonamentals de la minorització del lliurepensament. De fet, el dogmatisme doctrinari del lliurepensament català el féu incapaç d'assimilar la dissidència i, consegüentment, dificultà l'estructuració d'un moviment plural oposat al monolitisme catòlic. Aquesta fou, certament, la contradicció ideològica central del primer lliurepensament català.